

חקר נוף השמע ביישוב: המקרה של הספר הלבן, 1939

גליה השרוני ואסף זלצר

תקציר

האירועים הביטחוניים והמדיניים שהתרחשו בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט, ובמרכזם העימות הלאומי בין היישוב היהודי לקהילות הפלשתיניות, הביאו את השלטונות הבריטיים לפעול להרגעת הרוחות ולמציאת פתרון לסוגיות שבמחלוקת. משנכשלו תכניותיהם להביא לחלוקת הארץ החליטו בלונדון על מדיניות חדשה בנוגע לעתידה של הארץ. מדיניות זו – ובשמה המוכר הספר הלבן – פורסמה במאי 1939 ועוררה את תגובת היישוב. המחקר בנושא זה עסק בעיקר בשיח הפוליטי והדיפלומטי. נוסף על כך נידונו בו דרכי ההתמודדות של הנהגת היישוב עם הדילמה בנוגע להמשך ההתנגדות לבריטים ולמדיניותם בעקבות אירועי מלחמת העולם השנייה. במאמר זה אנו מבקשים לבחון את ראשית התגובה והמחאה של היישוב למדיניות המתגבשת. כדי לחשוף את צביונה של המחאה ואת משמעותה נתמקד בהתארגנות למחאה ובחשיפת נופי השמע (soundscape). בעזרת הצגת הקולות, הצלילים, הרעשים והשקט נחשוף את האירועים השונים שהתרחשו בעת המחאה ונבחן את משמעותם. בהמשך לתיאור ההתארגנות למחאה הכלל-ארצית נתאר את המרחבים שהיא התקיימה בהם ונבחן את השאלות נגד מי נוצרה המחאה, מה הייתה השפעתה ומה תרומתם של נופי השמע להבנת אירועי התקופה.

מילות מפתח: הוועד הלאומי, חיפה, ירושלים, נופי שמע, הסוכנות היהודית, הספר הלבן, רוויזיוניסטים, תל אביב

בסוף מאי 1939 דיווח עורך **דבר לילדים** יצחק יציב לקוראיו על יום הפקודה שהתקיים ביישוב במחאה על פרסום מדיניות הבריטים בנוגע לפלשתינה-א"י.¹ נוסף על הסבר לסיבות למחאה, סיפק יציב מידע בנוגע לצביונה: 'בתהלוכות השקטות והמסודרות יפה הראה היישוב את כוחו כי רב הוא וכי לא יתן להכרית את תקנתו'.² יציב לא חסך מקוראי

1 מדיניות זו, כמו קודמותיה משנות העשרים, נודעה בקרב בני הזמן וגם בקרב החוקרים בשם הספר הלבן. שם זה מתייחס לכריכה של הטקסט. מסמכים דומים של מדיניות בכריכה לבנה פרסמו הבריטים גם במקומות אחרים ובנושאים אחרים.

2 יצחק יציב, 'ביום הפקודה', **דבר לילדים**, 7/1, 25.5.1939, עמ' 2.

דבר הצעירים מידע בנוגע למתנגדים למדיניות שקבעה הנהגת היישוב וציין את הקולות שנשמעו בזמן התהלוכה 'ילדים הלכו והפריעו בעד התהלוכה בקריאות מגונות'.³

שְׁקִיטָה ביום הפקודה – פה סגור וסדר מופתי. מה היה נוף השמע של המחאה?
הפגנת מחאה המונית ברחוב בן יהודה בתל אביב נגד מדיניות הספר הלבן, מאי 1939.
צלם: הנס פיין, אוסף התצלומים הלאומי, D21-060⁴

הדגש שנתן יציב למופע הקולי של המחאה (השקטה לעומת קריאות המתנגדים) מעורר שאלות: מה היו השינויים במערך הקולות והצלילים שהביאו עמן פעולות המחאה למרחבי העיר והכפר ומה המשמעות של השינויים הללו; מה אפשר ללמוד מהקולות, מהצעקות, מהשירים ומהצלילים שנשמעו באירועי המחאה של היישוב נגד מדיניות הבריטים על היישוב ודרכו; ומה יכולה להיות התרומה של חקר נוף השמע (soundscape) להבנת אירועים היסטוריים בכלל ומחאות בפרט.

אירועים, מחאות והפגנות מוצגים בדרך כלל במחקר אגב התייחסות לפן החזותי שלהם.⁵ במאמר זה ביקשנו להרחיב את טווח ההסבר ולמצוא אותו גם בנופי השמע. פעילויות ההתנגדות של היישוב למדיניות ההגירה לפלשתינה-א"י ולרכישת הקרקעות

3 שם.

4 על המונח 'שקטה' ראו: צביה ולדן, 'אם תבואו לטקס, לפחות תשתקו', הארץ, 24.4.2023, עמ' 2.

5 John Mowitz, 'Image', in: David Novak and Matt Sakakeeny (eds.), *Keywords in Sound*, Duke University Press, Durham, NC 2015, p. 81

של ממשלת בריטניה נמשכה גם לאחר ימי המחאה שיידונו כאן.⁶ במידה רבה הסתיים המאבק במדיניות רק עם הקמת המדינה במאי 1948. ענייננו כאן בתגובה המידית לפרסום המדיניות ובמחאה הציבורית שהתקיימה כחלק מתגובה זו.

תגובת היישוב והנהגת התנועה הציונית להודעה על מדיניות הבריטים בשנת 1930 הייתה שונה מזו שנתאר כאן בהמשך הדברים, וכללה בעיקר פעילות דיפלומטית ומעשים אישיים כמו איומי התפטרותו של הד"ר חיים וייצמן מתפקידיו השונים במוסדות התנועה הציונית והסוכנות.⁷ בשל האירועים שהתרחשו בפלשתינה-א"י, ובהם המרד הערבי (1936-1939) והסכנה למלחמת עולם ועמה הסכנה לגורלם של יהודי אירופה, בחרה הנהגת היישוב להוביל את הציבור לפעולה. גם המרחב הציבורי נבחר אז להיות זירה לתגובה, ומכאן גם חשיבות חקר נופי השמע במרחבים אלו.

בראשית המאמר נציג את המחקר על נופי השמע ואת תרומתו להבנת אירועים היסטוריים, מחאות והפגנות; נתאר את מוסדות היישוב ואת הגורמים שהיו מעורבים בהתארגנות לפעולות התגובה למדיניות הבריטים מתוך התייחסות לסיבות ולנסיבות לפרסום המדיניות בשנת 1939; ובהמשך הדברים נעסוק בתכנון פעולות המחאה ובנופי השמע שלה. הדיון על השינויים שהתרחשו בנוף השמע במרחבים הציבוריים (בערים המרכזיות ובכמה יישובים) והקולות שנוספו אל הרחובות והכיכרות יוביל אותנו לסיכום.⁸ להבדיל ממחקר אתנו-מוזיקולוגי, שהחוקרים משתמשים בו בהקלטות, בתווים, בתיעוד בעל פה ובהתנסות אישית לזיהוי הצלילים, בחקר נופי השמע היסטוריים החוקרים נדרשים להפיק את הקולות, את הצלילים ואת הרעשים מן הטקסטים ומהתצלומים.⁹ מהמחקר הקיים עולה כי מהמקורות ההיסטוריים צריך לחלץ לא רק את הקולות אלא גם את ההקשרים שנוצרו בהם הצלילים וגם את מערכות האמנות והערכים הקשורות אליהם.¹⁰ במחקר זה השתמשנו בדיווחים שפורסמו בעיתונים היומיים על ההתארגנות למחאה ועל

6 עמיצור אילן, 'המאבק המדיני והלאומי על ארץ ישראל, 1917-1947', בתוך: יהושע פורת ויעקב שביט (עורכים), *ההיסטוריה של ארץ ישראל, המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947)*, כתר, ירושלים, 1982, עמ' 59-70.

7 ללא שם מחבר, 'אספת הוועד הלאומי', דבר, 23.10.1930, עמ' 1; מוטי גולני ויהודה ריינהרץ, **האב המייסד - חיים וייצמן, ביוגרפיה, 1922-1952**, עם עובד, תל אביב תש"ף, עמ' 271-312; אילן, 'המאבק המדיני והלאומי על ארץ ישראל', עמ' 40-41.

8 מקריאה במקורות התקופה למדנו כי לצד פעולות המחאה שנתאר כאן נעשו עוד פעולות מחאה. בשל קוצר היריעה ונושא המאמר לא יוצגו כאן כל הפעולות שבוצעו ביישוב בתקופה. אלו שנבחרו להצגה מיועדות להדגים את הגישה של היישוב לנושא המחאה ואת המשמעות של נופי השמע לחקר האירועים.

9 ראו לדוגמה מחקר אתנו-מוזיקלי שעוסק באירועי משבר (מלחמה) ותרומת חקר נופי השמע להבנת תהליכים חברתיים ופוליטיים: Abigail Wood, "I Thought it was a Song but it Turned Out to be a Siren": Civilian Listening during Wartime in Israel", *Ethnomusicology Forum*, 30, 2 (2021), pp. 185-204. המאמר זמין גם לקריאה ב-<https://tinyurl.com/mr4y53r8> (אוחזר ב-12.10.2023).

10 Barry Blesser and Linda-Ruth Salter, *Spaces Speak, Are You Listening? Experiencing Aural Architecture*, The MIT Press, Cambridge, MA 2009, p. 68

ההתרחשות בפועל. מצאנו כי עיתוני התקופה, לפי השקפתם הפוליטית, הרבו לעסוק במחאה, ולצד טורי דעה ומאמרי מערכת הובאו בהם דיווחים שוטפים על האירועים. נוסף על כך השתמשו בחומרים ארכיוניים ובתצלומים כדי לתרגם את קולות המחאה למילים. מן המקורות עולה כי הקולות, הקריאות, הצעקות, הצלילים והרעשים היו ידועים תמיד, אך החוקרים מיעטו להקשיב להם.¹¹ לצורך פירוש משמעותם של נופי השמע ותיאור נסיבות המחאה נעזרנו גם במקורות משניים.

חקר נופי השמע

המחקר ההיסטורי על אודות הקולות, הצלילים והרעשים, נוכחותם ומשמעותם, שייך לתחום ההיסטוריה של החושים. בתחום זה החוקרים מנסים לנסח הבנה עמוקה של העבר באמצעות דגש על החוויות הגופניות ולספק באמצעות הכללתם של החושים נקודת מבט חדשה על העבר ועל האירועים שהתרחשו בו.¹² המונח 'נוף שמע' נזכר בשיח המחקרי בסוף שנות השישים של המאה ה-20 והוגדר בחינה של סוג הצלילים ואיכות עיבודם במרחב ובזמן.¹³ לימים הדגישו החוקרים את אופן התפיסה של הקול והבנת הפרט או החברה אותו.¹⁴ המפנה הקולי (auditory turn) והסדת הדיון לתרומתם של הקולות והצלילים להבנתם של תהליכים תרבותיים, חברתיים והיסטוריים התרחשו בעקבות טענתו של פילוסוף המדע והטכנולוגיה דון איהד על ההטיה הקיימת (תפיסתית ואפיסטמולוגית) בתרבויות המערב למראה לעומת חושים אחרים.¹⁵ משהשתלבו במחקר הקולי גם חוקרים מתחומי דעת אחרים, ובהם גאוגרפיה, התגבשה גם התפיסה שיש לבחון את הנוף הקולי לפי המקום שהוא מצוי בו.¹⁶

החוקרים העוסקים בחקר נוף השמע חושפים עדויות על המופעים הקוליים לפי תנאי הזמן והמקום. הם משתמשים במגוון הצלילים והקולות כדי להציע פרשנות אחרת לתהליכים ולאירועים. לעתים החוקרים מסתפקים בזיהוי הקולות ובהעשרת המידע על

11 נתנאל קצבורג, 'העשור השני למשטר המנדט בא"י 1931-1939', בתוך: משה ליסק (עורך), תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העליה הראשונה - תקופת המנדט הבריטי, א, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ד, עמ' 428.

12 Mark Smith, *Sensory History*, Berg Publishers, Oxford 2007

13 Michael Southworth, 'The Sonic Environment of Cities', *Environment and Behavior*, 1, 1 (1969), pp. 49-70

14 Murray R. Schafer, *Creative Music Education: A Handbook for the Modern Music Teacher*, Macmillan Pub. Co, Canada 1969; Barry Truax, *The World Soundscape Project's Handbook for Acoustic Ecology*, Simon Fraser University and ARC Publications, Vancouver 1978

15 Don Ihde, *Listening and Voice: A Phenomenology of Sound*, Ohio University Press, Athens 1976

16 Susan J. Smith, 'Soundscape', *Area*, 26, 3 (1994), pp. 232-240

שאירע במרחבים השונים.¹⁷ חקר נופי השמע נוגע למגוון רחב של סוגיות. נוסף על בחינת תהליכי עיור ומודרניזציה, הביטויים הקוליים משמשים לאפיון תקופות (למשל ההתיישבות במושבות באמריקה), להערכת השינויים שהתרחשו בחילופי המאות (למשל הקולות של המאה ה-20) ולחשיפת תהליכי פיתוח (כלכלי, עירוני וכולי). חקר הצלילים והקולות מאפשר גם לבחון את מידת תוקפו של השלטון ופעילותו ולחקר תהליכים תרבותיים וחברתיים שחלים בקהילות ובמרחבים.¹⁸

כאמור, החוקרים מדגישים גם את הקשר בין נופי השמע למקום שהם קיימים בו. בירושלים של ימי הביניים שימשו צלצולי הפעמונים וטקסי התפילה בכנסיות אמצעי להנחת ניצחונם של הצלבנים על המוסלמים ושליטתם על העיר.¹⁹ פעמוני הכנסייה במרחב הכפרי הצרפתי שימשו במאה ה-19 למגוון צרכים, אפשרו את השליטה בסדר החיים (הדתי והחילוני), בקצב שלהם, וסייעו בעיצוב הזהות המקומית. צלילי הפעמון שימשו אמצעי לתקשורת, לציון הזמן ולשליטה באירועי חירום.²⁰ חדירתם של אמצעים טכנולוגיים אל המרחב העירוני הביאה עמה שינויים של ממש בנוף השמע, ואלה היו למעשה ביטוי להתפתחות המרחב.²¹ תגובת התושבים לשינויים הללו מלמדת בין היתר על עוצמת השינוי. היחשבות הקולות והצלילים לרעשים ולמטרד הצביעה על שינויים בהתנהגויות החברתיות ובפוליטיקה של בני המקום.²² לא רק התושבים הגיבו לרעש בעיר, גם השלטון המקומי התמודד עם הנושא ועם תפרוסת הרעשים במרחב. תגובת הרשויות לתלונות התושבים מאפשרת הן את מיפוי נופי השמע העירוניים והן את זיהוי תהליכי ההתפתחות של המרחב.²³ זאת ועוד, טיפול הרשויות ברעשים למשל באמצעות קביעת תקנות ואכיפתן חושף מאפיינים אחרים של פעילות השלטון המקומי ושל יכולותיו.

Mark A. Smith (ed.), *Hearing History - A Reader*, The University of Georgia Press, 17
Athens and London 2004, pp. i-xxii

18 ראו לדוגמה את מחקרה של ענת הלמן על התפתחותה התרבותית של תל אביב והשימוש במידע על צלילים ורעשים כדי לתאר את מאפייני המרחב העירוני התל-אביבי: ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007, עמ' 46-50.

19 איריס גריר, 'המרחב הצלילי של ירושלים הצלבנית', בתוך: גלית נגה-בנאי ואחרים (עורכים), צליל, דימוי ומרחב: ליטורגיה ואמנויות כמעצבי זיכרון תרבותי בימי הביניים, ירושלים 2021, עמ' 144-160.

20 Alain Corbin, *Village Bells: Sound and Meaning in the 19th-Century French Countryside*, Macmillan, New York 1999

21 Arnon Golan, 'Soundscape of Urban Development: Tel-Aviv in the 1920s and 1930s', *Israel Studies*, 14, 3 (2009), pp. 120-136

22 David Garrioch, 'Sounds of the City: The Soundscape of Early Modern European Towns', *Urban History*, 30, 1 (2003), pp. 5-25
<https://tinyurl.com/4jfpnfm> (אוחזר ב-12.10.2023).

23 ארנון גולן ומעוז עזריהו, 'רעש ועיצובו של מרחב עירוני מתפתח: תל אביב 1926-1940', עיונים בתקומת ישראל, 14 (2004), עמ' 73-96.

רעש וקולניות באו לידי ביטוי גם בנוף השמע של מחאות והפגנות במרחב הציבורי; והם שונים מהרעשים ומהצלילים של חגיגות ופסטיבלים, שגם הם נוכחים ברחובות ובכיכרות.²⁴ נופי השמע בעיר השתנו דרמטית באירועים אלו. התנועה העירונית בימי מחאה נעצרה בדרך כלל, ועמה גם המסחר. בתי הספר ומוסדות הציבור הפסיקו את פעילותם, ואת המולת החיים, הכלכלה והתרבות החליפו קולות אחרים: צעקות, שירי מחאה והדי עימותים עם כוחות הביטחון או עם המתנגדים למחאה. במחאות במדינות דמוקרטיות ניכר שילוב של יצירות אמנות ומיצגי מחאה פוליטית אשר מפיקים קול או שקט כמעשה של התרסה אומנותית שביטאה עוצמה ואחוזה חברתית.²⁵ בכל הנוגע להבדל בין קולניות רבה ובין עוצמה נמוכה (low loudness) החוקרים חלוקים מה משפיע יותר על עוצמת המחאה: הרעש או השקט.²⁶ לא רק ענייני העוצמה חשובים בחקר נוף השמע של פעילויות מחאה, גם לשפה ולניבים שהקולות נשמעים בהם יש משמעות. השפה המוצגת בריש גלי במרחב הציבורי מעידה על עוצמת האחוזה והזדהות עם מסרי המחאה.²⁷ נופי השמע הם אפוא ביטוי לזהות ולהזדהות של המוחים, ומסייעים בזיהוי המעמד החברתי והשייכות לקבוצה אתנית או לארגון פוליטי.²⁸

הנהגת היישוב ואתגר האחדות

מהמחצית השנייה של שנות השלושים, ולמעשה עד סיומו של שלטון המנדט, בלט פועלן של שלוש מסגרות בקרב הקהילה היהודית בפלשתינה-א"י: הוועד הלאומי והנהלתו, שהיו שליחי אספת הנבחרים (הבחירות האחרונות לפני האירועים שאנו עוסקים בהם התקיימו ב-1931). רק בשנות השלושים התארגנו מחלקותיו של הוועד, ואלה עסקו – לפי חלוקת התפקידים שהוסכם עליה עם הסוכנות היהודית – בנושאים שצבינום אזרחי: בריאות, חינוך, עבודה סוציאלית, שירותי דת, תרבות, ולימים (1944) גם המחלקה העירונית. הוועד הלאומי ייצג למעשה את המבנה הפוליטי של היישוב ואת צבינו, אך בפועל הוא לא

24 חזקי שוהם, מרדכי רוכב על סוס: חגיגות פורים בתל-אביב (1908-1936) ובנייתה של אומה חדשה, אוניברסיטת בר-אילן ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, רמת גן וקריית שדה בוקר תשע"ג, עמ' 131-128.

25 Laura Kunreuther, 'Sounds of Democracy: Performance, Protest, and Political Subjectivity', *Cultural Anthropology*, 33, 1 (2018), pp. 1-31

26 Benjamin Tausig, *Bangkok is Ringing-Sound, Protest, and Constraint*, Oxford University Press, New York 2019

27 Olusegun S. Titus, 'From Social Media Space to Sound Space: Protest Songs during Occupy Nigeria Fuel Subsidy Removal', *Muziki*, 14, 2 (2017), pp. 216-232

28 Saher Konca and Cetin Murat, 'Music and Performance as Sonic Acts of Political Struggle; Counter Political Soundscapes in Urban Realm', *Sociology Study*, 6, 6 (2016), pp. 378-391

היה הגורם המרכזי בניהול מדיניות היישוב. היו לכך כמה סיבות: הסמכויות המוגבלות שניתנו לוועד מתוקף תקנות המנדט; המחסור בתקציבים שהועמדו לרשותו בהיעדר יכולת לגבות מיסים; התנגדויות בתוך היישוב לפעילותו של מוסד שלטוני ריכוזי. ויותר מכול נפגעה סמכותו מפעילותה של הסוכנות היהודית. לאחר הקמת הסוכנות היהודית המורחבת (1929) היא נהייתה נציגתו של העם היהודי (ובאה לידי ביטוי בהרכב הקונגרס הציוני) וגם נציגתו של היישוב לפני רשויות המנדט. היותה של הנהלת הסוכנות מחליפתה בפועל של הנהלה הציונית, שזכויותיה היו מעוגנות בכתב המנדט, העניקו לה כוח פוליטי וניהולי ממשי. פעילותה בתחום הדיפלומטי ובתחום גיוס הכספים עשתה אותה הגורם העיקרי במאבק המדיני של התנועה הציונית בכלל ושל היישוב בפרט. התארגנותה כגוף ביצועי ופעילות מחלקותיה: עלייה, קרקעות, התיישבות, עשו אותה בפועל, משנות המרד הערבי, לממשלת היישוב.²⁹ נוסף על הנהלת הוועד הלאומי ועל הנהלת הסוכנות, התגבשה מהמחצית הראשונה של שנות השלושים המסגרת הרוויזיוניסטית כמתנגדת קבועה וברורה להנהגת היישוב ולמוסדות הציוניים והחלטותיהם. התגבשותה ככזאת נעשתה על רקע הגעת מפא"י לשליטה במוסדות שצוינו לעיל.

לצד ההסכמה שהתהוותה בקרב חלקים מרכזיים ביישוב בנוגע לרצון להקים ישות יהודית עצמאית בפלשתינה-א"י התגלו כמה נושאי מחלוקת: צבינה החברתי של הישות היהודית; היקף הטריטוריה שעליה תשלוט הישות המתהווה (ראו למשל את הפולמוס על תכנית החלוקה), וכמובן היחס לאוכלוסייה הערבית. חילוקי הדעות הללו הביאו בין היתר בשנת 1935 לפרישתם של הרוויזיוניסטים ולהקמתה של ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח). עם פרישתם הייתה שאלת המרות להחלטות הנהגת היישוב חשובה ביותר. למעשה מ־1933 ייסדו הרוויזיוניסטים כמה מוסדות מתחרים לאלו שפעלו ביישוב ובמוסדות הפועליים: הסתדרות העובדים הלאומית; קרן לגיוס הון, קרן תל חי ועוד. נציגיהם של הרוויזיוניסטים החלו לעסוק בעניינים המדיניים, בהמשך למאמציהם להשגת רישיונות עלייה. עוד לפני פרישתם נחתם ב־1934 הסכם בין דוד בן-גוריון ובין זאב ז'בוטינסקי, מנהיגיהם של שני המחנות הניצים. ההסכם עסק בין היתר במרות התנועה הרוויזיוניסטית למוסדות ההסתדרות הציונית ושליחיה בפלשתינה-א"י. זה היה ניסיון למנוע הידרדרות ומלחמת אחים. בשנת 1935 קרס ההסכם, ולפני הבחירות לקונגרס הציוני הי"ט פרשו ממנו הרוויזיוניסטים. למרות פרישתם לא הסתיימו היחסים, וקשרי עבודה התקיימו בתחומים כמו הגירה וביטחון, ובהמשך הדברים נראה כי גם בעניין המחאה המתוכננת נעשו ניסיונות לתיאום בין הצדדים. פרוץ המרד הערבי הסיט את הדיון מהפולמוסים הפנימיים לסוגיית השאלה הערבית (מדיניות ההבלגה) והיחסים עם הבריטים.³⁰ למרות

29 יעקב שביט, 'הארגון הפוליטי והציבורי של היישוב היהודי: מיישוב למדינה בדרך', בתוך: פורת ושביט (עורכים), 'ההיסטוריה של ארץ-ישראל, עמ' 177-180.

30 אניטה שפירא, 'ההיסטוריה מדינית של היישוב 1918-1939', בתוך: משה ליסק (עורך), 'תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העליה הראשונה - תקופת המנדט הבריטי, ב, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 113-132.

המחלוקות המהותיות 'שוב ושוב עצרו המחנות היריבים ביישוב על סף התהום, ומנעו את הידרדרותה של המחלוקת ביניהם לכלל קרע מוחלט ומלחמת אחים. המטרות המוסכמות על הכל והאינטרסים המשותפים היו חזקים מן הניגודים ומן המחלוקות'.³¹

הרקע לפרסום המדיניות ותוכנה

לאחר נסיגת ממשלת בריטניה בפומבי מרעיון החלוקה (אוקטובר-נובמבר 1938) החלה להתגבש במשרד המושבות הבריטי מדיניות חדשה. מדיניות זו כללה התחשבות בטובתם של הגורמים הערביים המתונים בפלשתינה-א"י, גם על חשבון הבטחות כתב המנדט. אתגרי ההתמודדות עם המרד הערבי והמשבר שהתהווה באירופה גרמו לחברי הקבינט הבריטי להעדיף את צורכי השעה על קביעת מדיניות ארוכת טווח. יתרה מכך, בעיית פלשתינה-א"י חדלה להיות עניין מקומי בשל העימות העולמי והחשיבות הגאו-אסטרטגית של הארץ. לפי גישה זו החליטו במשרד המושבות להקפיא את המהלכים לביסוסו של הבית הלאומי באמצעות הגבלות על ההגירה ורכישת קרקעות.³² לצורך גיבושה הסופי של המדיניות זומנו אל לונדון נציגי ערבי פלשתינה-א"י, נציגים מארצות ערב ונציגי הסוכנות היהודית. בוועידת סנט ג'יימס, שנפתחה בראשית פברואר 1939 בלונדון, התקיימו בה בעת שיחות בין נציגי ממשלת בריטניה ובין נציגי המוזמנים בשל סירובם של הערבים להיפגש עם המשלחת היהודית. באמצע מארס הוגשה לצדדים ההצעה המתגבשת, ובכללה קביעת מכסת הגירה של יהודים לכ- 75,000 איש לחמש שנים, והתניית המשך ההגירה באישור הנהגה הערבית; הגבלת מכירת הקרקעות והצעה להקמת מדינה עצמאית לאחר תקופת מעבר של עשר שנים. שני הצדדים דחו את ההצעה, ובחודשים שאחרי כן השתדלה ההנהגה הציונית לסכל את המדיניות החדשה ולהביא לביטולה.³³ מצבם של הפליטים היהודים באירופה וסירובן של מדיניות רבות לקלוט אותם לא גרמו שינויים במדיניות ממשלת בריטניה. לפי העקרונות שהוגשו לצדדים בתום ועידת סנט ג'יימס נוסחה לימים מדיניות הבריטים.³⁴

מועד פרסומה של המדיניות החדשה לא היה סוד, והצדדים נערכו לקראתו בלונדון ובירושלים. ב-24 במאי, כמה ימים לאחר פרסום המדיניות התקיים בפרלמנט הבריטי דיון על יישומו. בשל יחסי הכוחות הפוליטיים והרוב המוחלט שממנו נהנתה ממשלת נוויל צ'מברלין אושרו ההחלטות. אמנם ועדת המנדטים של חבר הלאומיים פסקה כי המדיניות החדשה אינה תואמת את כתב המנדט, אבל בבריטניה קיוו כי במועצת החבר

31 אביבה חלמיש, מבית לאומי למדינה בדרך - היישוב היהודי בארץ ישראל בין מלחמות העולם, יחידה 9, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2012, עמ' 226.

32 קצבורג, 'העשור השני למשטר המנדט', עמ' 408-413.

33 שם, עמ' 422-427; על תגובת הפלשתינים ראו: יוסף נבו, 'התפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939-1945', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1977, עמ' 81-96.

34 קצבורג, שם, עמ' 426-427.

שתתכנס בספטמבר 1939 תאושר המדיניות. דחיית הדיון בנושא והפסקת פעילותו של חבר הלאומים בעקבות פרוץ מלחמת העולם הקלו על ממשלת בריטניה לפעול לפי מדיניות שקבעה.³⁵ עבור היישוב היהודי הייתה משמעות המדיניות שגובשה הקפאת הפיתוח של הבית הלאומי וביטול זכויותיו על פי כתב המנדט. זו הייתה למעשה נסיגה בפועל מההתחייבויות הקודמות. ההגבלות הצפויות על ההגירה, בעיקר בשל מצבם של יהודי אירופה, וכמובן הגבלות האפשריות על רכישת הקרקעות (אלה ייקבעו לימים בתקנות העברת הקרקעות, 1940), היו לגזרות קשות. נגד אלו יצא היישוב למאבק שתחילתו בפעילויות מחאה מאורגנות.

ההתארגנות למחאה

משהגיעו הדיונים בוועידת סנט ג'יימס למבוי סתום התגלע ביישוב ויכוח ער בנוגע לדרכי המאבק הרצוי במדיניות הבריטית המתגבשת.³⁶ בראשית 1939 התכנסו בחסות הוועד הלאומי נציגי מוסדות היישוב, ובהם הנהלת הסוכנות, נציגי הרבנות הראשית (זו תקבע לימים יום תענית בבתי הכנסת כחלק מפעולות המחאה), ראשי עיירות ומועצות מקומיות, נציגי הארגונים החקלאיים וראשי מפלגות כדי לדון בתגובה האפשרית למדיניות של לונדון בנוגע לפלשתינה-א"י.³⁷ חשיבות הכינוס הייתה לא בשל ההחלטות שהוחלטו בו אלא בעצם קיומו ובניסיונה של הנהלת הוועד הלאומי להיות גורם מכריע בקביעת מדיניות היישוב.³⁸ בעקבות גירושן של אוניות המהגרים אסימי ופנגיה קונפיטורה (אפריל 1939) עודדה הנהלת הסוכנות את הקהילה בחיפה לארגן הפגנת המונים נגד השלטונות. ההתארגנות למחאה הייתה למעשה מעין תכנית חלוץ (פילוט) ליכולות ההתארגנות, ובו בזמן נמשכו הניסיונות של בן-גוריון לייצר מרד בשלטונות באמצעות הגירה בלתי לגלית.³⁹ עם זאת, במועד זה עוד התנגדה הנהלת הסוכנות להצעות להשבתה כללית של היישוב. סמוך למועד פרסום המדיניות גבר הלחץ ליצירת מחאה כלל-יישובית. בראשית מאי החליטו הוועד הלאומי והנהלת הסוכנות להקים ועדה משותפת שתקבע את פרטי התגובה של

35 אילן, 'המאבק המדיני והלאומי על ארץ ישראל', עמ' 51-56.

36 יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה - ממאבק למלחמה, ג - חלק ראשון, עם עובד, תל אביב תשל"ב, עמ' 19-24.

37 'היום תענית ציבור יום תפילה לקהילה', הפקר, 18.5.1939, עמ' 6.

38 החלטות כינוס שליחי היישוב שנתקים על פי קריאת הוועד הלאומי ביום ג, ט' באדר תרצ"ט בירושלים, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1/3486/2.

39 יצחק אבנרי, "מרד העלייה" - תכניתו של בן-גוריון לעלייה בלתי-לגיאלית, בתוך: מרדכי נאור (עורך), עלייה ב', 1934-1948, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 126-157; פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית לארץ ישראל מישיבה שהתקיימה בירושלים ביום 23.4.1939, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), מסמך 226939.

היישוב. הקמת הוועדה הייתה אות לשינוי הצפוי בתגובת היישוב.⁴⁰ בו בזמן החלו הדיונים על גיבוש הפנייה למוסדות הבין-לאומיים בנושא.⁴¹

משהיה מועד פרסום המדיניות לעובדה מוגמרת החליטה הוועדה המשותפת על שתי פעולות מחאה: סמוך למועד פרסום המדיניות וביום שלמחרת, שנועד להיות יום שביתה ומחאה – יום הפקודה.⁴² פעולות המחאה נועדו להציג את התנגדות היישוב למדיניות הבריטים: 'מלחמה לנו במדיניות הבגידה! מלחמה לנו במשטר הבנוי על המדיניות הזאת!'. בפועל הייתה המחאה בעיקר מבחן למידת אחדותו של היישוב ויכולת ההתארגנות שלו, 'כי רק בכוח האחדות, האחריות והמשמעת נוכל לעמוד במערכה ולנצח בה'.⁴³

יום הפקודה נועד להיות פעולת שיא. נוסף על השבתת הפעילות בכל תחומי החיים זולת שירותי הממשלה, שירותי חשמל ומים ושירותי בריאות ונמל חיפה, נקבע כי ביום זה יתקיימו בכל היישובים תהלוכות ועצרות מחאה. עוד נקבע כי ביום הפקודה ייערך מפקד חירום לכל צעירי היישוב בגילים 18 עד 35. ההחלטה על קיומו של המפקד התגבשה עוד בפברואר של אותה שנה, שאז התעצמו הדיונים בהנהגת היישוב בנוגע לתגובה האפשרית למדיניות הבריטים. יוזמי המפקד ראו בו את אחת מפעולות התגובה המרכזיות של היישוב, והיא הועמדה בשורה אחת עם ההחלטות בעניין עלייה והתיישבות.⁴⁴ על פי מתכונת המפקד, המתפקדים התבקשו לחתום על תצהיר, ובו התחייבו: 'אנו הח"מ מצהירים בזה שאנו מעמידים את עצמו לשרות המולדת, והננו מוכנים למילוי כל תפקיד שיוטל עלינו בקשר עם שעת החרום'.⁴⁵ מתוך החשש כי המשתייכים למחנה הרוויזיוניסטי יתנגדו להצהרה המסכמת שבטופס, נערכה פגישה בנושא בין מורשי הצ"ח לוועד הלאומי. תיאום זה לא היה יוצא מן הכלל, וגם בנוגע לאירועים אחרים ביום הפקודה נעשו פעולות תיאום. מטרת התיאום הייתה לייצר, בוודאי למראית עין, אחדות. בפגישה בין מורשי הצ"ח לוועד הלאומי בעניין המפקד סוכם כי אם לא תושג הסכמה בין הצדדים בנוגע לעיבוד ממצאיו, יוכל כל צד להשתמש בנתוניו כראות עיניו. שני הצדדים התחייבו לא לפרסם את דבר ההסכם בנושא, והסכמה זו שירתה את שניהם ואת מדיניותם.⁴⁶ נוסף על תיאום בתוך

40 משה שרת, **יומן מדיני 1939**, 17.5.1939, <https://tinyurl.com/3h59s2ev> (אוחזר ב־19.4.2023).

41 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית לארץ ישראל משיבה שהתקיימה בירושלים ביום 7.5.1939, אב"ג, מסמך 226942; תזכיר לוועדת המנדטים של חבר הלאומיים מאת הוועד הלאומי, 28.5.1939 (אנגלית), אצ"מ, J1/3486/2.

42 'לכל העיריות, הקהלות, המועצות המקומיות, וועדי הישובים החקלאיים בארץ!', ירושלים מקום משכנו של הוועד, 12.5.1939, אצ"מ, J1/3456.

43 מודעה מאת הוועד הלאומי, 17.5.1939, 'ביום פקודה – אל הישוב', דבר, 18.5.1939, עמ' 1.

44 דוח של ועדת המשנה לשאלות המדיניות (סיכום הד"ר אברהם קצנלסון), 19.4.1993, אצ"מ, S25/59.

45 מפקד לשעת חירום (טופס לשכפול), שם; בכמה מהיישובים, ובהם ירושלים, לא הסתיימו פעולות המפקד ביום הפקודה. על פי הנחיות הוועדה המארגנת הוחלט לאפשר את המשך ביצועו גם בימים שאחרי כן.

46 זיכרון דברים מיישבת הנהלת הוועד הלאומי עם באי כוח ועד המורשים של הצ"ח בשאלת המפקד לשעת חירום, 16.5.1939, אצ"מ, J1/3486/2.

היישוב, נעשו פעולות לתיאום המחאה עם כוחות המשטרה והצבא, בעיקר ביישובים.⁴⁷ כך למשל אסרו השלטונות על המפגינים בפתח תקווה לעבור ברחובה הראשי של המושבה בתואנה שהוא עתיד לשמש ציר ראשי למעבר של הצבא.⁴⁸

האחריות לארגון אירועי המחאה ביישובים הוטלה על הוועדים המקומיים. אלו היו גם אחראים לשמירה על הסדר ולמניעת התנגשות עם כוחות הביטחון – בסיועם של חברי ארגון ההגנה, שהיו נתונים למרותה של הנהגת היישוב. חברי ההגנה התבקשו 'לעזור בכל יכולתם להצלחת השביתה והאספות הפומביות ע"י השתתפותם במדת האפשרות וע"י שמירה על הסדר'.⁴⁹ בערים המעורבות (ירושלים, חיפה ואחרות) הוטל על ההגנה גם לדאוג לענייני הביטחון ולמניעת התנגשויות עם האוכלוסייה הערבית.⁵⁰

ההנחיות החוזרות ונשנות של הוועדה המשותפת בדבר שמירה על אחדות השורות וצמצום האפשרות לביצוע פעולות מחאה אחרות מאלו שהוסכם עליהן מעידות על חששות המארגנים מפעילותם של הרוויזיוניסטים ושל גורמים אחרים. כדי להבטיח את האחדות ואת האחדות ומתוך רצון לסייע ליישובים הקטנים ולוועדיהם בהתארגנות נקבע כי ועד העיר ירושלים, ועד העיר חיפה ועיריית תל אביב ישמשו שליחי הוועדה המשותפת וסייעו להתארגנות ביישובים אלו.

בתל אביב החליטה המועצה העירונית על הקמת ועדה לתכנון ולניהול של אירועי המחאה ועל הקמת מנגנון פיקוח בשיתוף המשמר האזרחי. הוועדה עסקה בפרסום המידע בנוגע לאירועים (מודעות רחוב, עיתונות יומית) והחליטה גם על סגנון התייעוד לצורכי יחסי ציבור. בירושלים ארגן את המחאה ועד העיר היהודי ירושלים. בחיפה השתתפו בוועדה המארגנת גם נציגי מועצת הפועלים ונציגי הרוויזיוניסטים ומחלוקת בין הצדדים עיכבה את גיבושה של התכנית המקומית.⁵¹

הוועדה המשותפת גם גיבשה את נוסח גילוי הדעת שנועד להקראה בפומבי ביום הפקודה.⁵² גילוי הדעת הופץ ימים מספר לפני יום הפקודה ונשלח לשליחי התנועה הציונית בלונדון. הטקסט היה כמעין הסכם משפטי ('הואיל...'), ותוארו בו החלטות השלטון 'הואיל והממשלה הבריטית [...] הואיל והוטלו כבלים קשים'. לימים הוצגה התגובה הצפויה של היישוב 'מכריז היום הישוב העברי קבל כל העולם, שמדיניות הבגידה לא תקום ולא

47 שיחה עם גנרל היינינג על פי הזמנתו ביום שישי 19.5.1939 בשעה 9:30 לפני הצהריים, שם, J1/3486/2; דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי – מהגנה להתקפה 1937-1939, ב, מוסד קלוזנר, תל אביב 1965, עמ' 232.

48 סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, עמ' 28; לפי הנחיות אלו נעו המוחים ברחובות צדדיים עד מקום אספת העם. לאחר סיומה של התהלוכה ניסו המוחים לסגור את הרחוב הראשי של המושבה, והייתה זו מעין מחאה שיצאה משליטה. כוחות הצבא והמשטרה פינו במהרה את המוחים.

49 'הוראות למפקדי גושים ומחוזות לרגל יום הפקודה 18.5.1939', סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, עמ' 1825.

50 לכל העיריות, שם; וכן, שם, עמ' 26.

51 פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מיום 17.5.1939, אב"ג, מסמך 233330.

52 הכרות הישוב ביום פקודה, אצ"מ, A297/33.

תהיה [...] היישוב העברי לא יכיר ולא יודה בשום הגבלה שרירותית לעליה ישראל לארצו [...] היישוב העברי לא ישלים עם הגזרה'. בטקסט לא היה מידע בנוגע לשלבי המאבק האחרים, שלמעשה עוד לא נקבעו במועד פרסום גילוי הדעת ובכלל. בפרלמנט הבריטי עוד לא הוחלט אז על המדיניות (אלא רק כעבור כמה ימים מפרסום התכנית בפומבי), ולכן ניסו מנסחי גילוי הדעת להשפיע על המחליטים: 'היישוב העברי בעמדו במערכה נגד המדיניות החדשה של הממשלה הבריטית, שם את בטחונו בדמוקרטיה הבריטית הגדולה וברחשי לבה של האומה הבריטית'. בגילוי הדעת הובאו לבסוף גם הצהרה ומשאלה: 'היישוב העברי, מלוכד ומאוחד במלחמת השחרור שלו'.⁵³ הטקסט הסתיים בהצגת הסכמה שעליה יושבעו המשתתפים בעצרות המחאה: 'לִמְעַן צִיּוֹן לֹא אֶחְשֶׁה וְלִמְעַן יְרוּשָׁלַיִם לֹא אֶשְׁקוּט' (ללא ציון המקור).⁵⁴ השימוש בפסוקים מהתנ"ך לצורך המאבק על עתידה של הארץ היה מוכר להנהגת היישוב ולציבור בכלל.⁵⁵ גם בכרזות שהונפו ביום הפקודה הובאו ציטוטים מהתנ"ך. הפומביות שניתנה לתנ"ך בכרזות וגם בקולות, בכל היישובים והמגזרים, הייתה ביטוי לאחדות, ובוודאי ניסיון לייצר אותה.⁵⁶ נוסף על גילוי הדעת המשותף פרסמו הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, כל אחד בנפרד, גילוי דעת נגד המדיניות. בגילוי הדעת של הסוכנות הוצגה בעיקר המחלוקת עם השלטון הבריטי, ואילו בגילוי הדעת של הוועד הלאומי הודגשה החשיבות של אחדות השורות.⁵⁷

בכל הנוגע לצייונה של פעילות המחאה שלחה הוועדה המשותפת הנחיות וכללי התנהגות: 'הפקודה היא להמנע מלפגוע הן ע"י בטואים [ביטויים] מעליבים, והן ע"י מעשים באנגלים או באחרים העוברים ברחובות לתומם או לשם מלוי תפקידם'.⁵⁸ הניסיון לשלוט על התגובות כלפי נציגי השלטון נועד להבטיח מחאה מגובשת ושיקף כמובן משאלה והמלצה, אך לא היה ביכולתם של המארגנים לשלוט בכל המעורבים. אשר להתנגשות אפשרית עם נציגי השלטון (משטרה, צבא וכולי), הצטוו המוחים להימנע מעימות. על פי התכנית שגובשה לתחילת המחאה, בעת שתפורסם מדיניות הבריטים 'תופסק התאורה בחלונות הראוה של החנויות, בתי השעשועים, המסעדות ובתי הקפה, הצגות התיאטראות והצגות השניות בבתי הקולנוע לא תתקיימנה'.⁵⁹ השקט שתוכנן נועד לתת ביטוי קולי לתגובת היישוב. ביטול פעולות המסחר והתרבות נועד לייצר שינוי דרסטי בנופם הרב-חושי של הערים והיישובים. נוסף על כך נועד השקט הכפוי לצמצם מראש

53 שם; סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, עמ' 26.

54 המקור: ישעיה סב א.

55 אניטה שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית, מאגנס, ירושלים תשס"ו, עמ' 12.

56 משה ליסק, 'החברה להיסטוריה: ממד הזמן בתפיסות אידיאולוגיות של התרבויות הפוליטיות ביישוב ובמדינת ישראל', בתוך: שמואל אייזנשטדט והנ"ל (עורכים), הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1999, עמ' 482.

57 ההנהלה של הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית, 'גילוי דעת הסוכנות', טקסט בעברית ובאנגלית, אצ"מ, A5/1031.

58 ליושב ראש האספות, ועד יום הפקודה, שעל יד ועד הקהילה, ללא תאריך, שם, A.297/33.

59 'ביום הפקודה - אל אורחי העיר תל אביב', המשקיף, 17.5.1939, עמ' 1.

את האפשרות לקיומן של אספות מאולתרות. השינוי המתוכנן בנוף השמע, ובכללו שינוי בשגרת החיים וניסיון לשלוט מראש על פעולות המחאה נועד להמחיש לשלטונות המנדט, ולא פחות מכך – ליישוב, את עצמת ההתגייסות למאבק במדיניות שגובשה ואת יכולת הנהגת היישוב לכפות מרות.

בתל אביב נקבעו כמה מוקדי התכנסות לקראת היציאה לתהלוכות המחאה אל מקום העצרת באצטדיון המכבייה בצפונה של העיר. המקומות שנבחרו התאימו להתאספות קהל רב (כיכר הבימה, גן מאיר ועוד), והם נפרסו בכל רחבי העיר מדרום לצפון; מנווה שאנן עד רחוב פרישמון. תושבי העיר, להוציא ילדים מתחת לגיל 15, שלא יכלו להגיע לנקודות הכינוס או לא השתייכו לקבוצות מאורגנות, התבקשו להצטרף לצועדים לאורך צירי התהלוכה. פריסת מוקדי ההתכנסות וקביעת צירי התהלוכה בואכה האצטדיון נועדו להביא את המחאה לכלל מרחבי העיר, ובכך לעשותה דרמטית יותר.

בכל הנוגע להיבטים הסמליים נקבע: 'יונפו רק דגלים לאומיים ללא כתובת וסמלים. על בתים ומוסדות לא יונפו דגלים כלל'. ההחלטה של הוועדה המשותפת ושל ועדות היישובים לכפות מופע דגלים אחיד עוררה התנגדויות. לאחר דיון מעמיק בוועד הפועל של ההסתדרות בנושא הוחלט לקבל את מרות הוועדה המשותפת, ולא לדרוש את הנפתו של הדגל האדום בפעולות המחאה.⁶⁰

בכל הנוגע לסמאות שיוצגו במרחב הציבורי – ברחובות ובמוקדי העצרות – קבעה הוועדה המשותפת כי כל כתובת וכל סממה צריכות לקבל את אישור הוועדה. היה בכך כמובן רצון להשליט מופע חזותי אחיד. בכל הנוגע לנוף השמע: קריאות, שירים ועוד, לא נקבעו שום הנחיות וזולת ההקראה בפומבי של גילוי הדעת; ההקראה הייתה אמורה להיות אירוע השיא בעצרות השונות. המשתתפים התבקשו בסיומה להרים את ידיהם ולצעוק את הפסוק המובא בסיום גילוי הדעת.⁶¹

נראה כי המארגנים ציפו כי נוף השמע יותאם לסמאות שיונפו, ואלו היו אמורות להיות מתואמות עם הגרסה הרשמית של המחאה ולייצר אחדות. לא מצאנו הנחיות בנוגע לביצוע תהלוכות שקטות. נראה כי השקט שעליו דיווח עורך דבר לילדים נגזר מהחלטה להשבית את הפעילות הכלכלית והתרבותית בעיר, שבגינה שקטה העיר לפרק זמן מסוים.

לפי התכנון, התהלוכות בכל היישובים היו עתידות להתכנס לעצרת מרכזית. הוועדה התל-אביבית, כמו הוועדות ביישובים אחרים, קבעה כי נוסף על נאומים ועל קריאה בפומבי את גילוי הדעת, תתקיים בעצרת אזכרה לקדושים. הכוונה הייתה להרוגים מקרב היישוב באירועי המרד הערבי ומתקופות קדומות יותר.⁶² אפשר לשער כי האזכרה נועדה לייצר

60 ראו לעיל הערה 51.

61 סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, עמ' 26.

62 'ביום הפקודה – אל אזרחי העיר תל אביב', עמ' 1; בחגיגות 1 במאי מוקדם יותר באותו חודש נכתב כי בתל אביב נישאו 'בריי אזכרה ל"קורבנות הקדושים" שנפלו בשלוש השנים האלו'. 'אזכרה לקורבנות המולדת', דבר, 2.5.1939, עמ' 1.

מודעת רחוב לכל שכונה - הנחיות לסדר, אבל לא לקולות ולצלילים. אוסף הספרייה הלאומית

קשר בין מאבקו של היישוב בהווה ובין מאבקיו בעבר ובעתיד.⁶³ לקריאה לזכר הקדושים לזהקו בתל אביב שחקני תיאטרון ידועים - שמעון פינקל מהבימה ושולם צחובל מאהל - כדי להבטיח שזכר הקדושים יישמע ברמה.⁶⁴

בטרם החלו פעולות המחאה דרשו באגודת ישראל שינויים במדיניות המתוכננת והצהירו כי ללא התחשבות בדעתם הם יימנעו מתמיכה במחאה והפצת המידע על אודותיה.⁶⁵ הסתדרות הפועל המזרחי ביקשה להשתתף במחאה והציגה את התנגדותה לדרישה כי עובדי הסתדרות העובדים ילבשו ביום המחאה חולצות כחולות. לדבריה, 'יש לחשוש, שהדבר שזה יגרום לריב אחים ועלינו למנוע מזה בשעה חמורה זו',⁶⁶ אך התנגדויות אלו היו זניחות, והמאמץ לתאם את פעולות המחאה ולצמצם את התנגדויות נעשה בעיקר מול הרוויניסטים (בעיקר ביישובים).

בהמשך לתכנון יום הפקודה החלו בהנהגת היישוב לדון בקביעת תכניות הפעולה לעתיד. כחלק מההכנות נבחנה האפשרות לבצע פעולות מחאה לא אלימות כמו אלו שנעשו בהודו בהנהגתו של מהאטמה גנדי. לפי מערכת היחסים עם השלטונות ועם האוכלוסייה הערבית ומתוך החשש להתקרבות בין הבריטים לערבים גובשו כמה הצעות. בין היתר

63 אניטה שפירא, חרב היונה - הציונות והכוח 1881-1948, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 110.

64 הודעה לקהל מטעם עיריית ת"א, 'הבקר', 18.5.1939, עמ' 8.

65 מרכז אגודת ישראל אל הסוכנות היהודית לארץ ישראל, כ"ג באייר תרצ"ט, אצ"מ, J1/3486/2.

66 הוועד הפועל, הסתדרות הפועל המזרחי בארץ ישראל אל הנהלת הוועד הלאומי, 14.5.1939, שם.

הוצע כי הנציגים הרשמיים של היישוב – הנהלת הוועד הלאומי, הסוכנות היהודית והרבנות הראשית – יסרבו לייעץ לממשלת המנדט ולימים גם יפסיקו לשתף לחלוטין פעולה עם הרשויות. ההצעות האחרות היו אי־תשלום מסי יבוא; הפסקת שימוש בשירותי הרכבת (הכנסותיה הועברו לממשלה) וגם פרישה מהמשרות בשירות הציבורי ובעיריות.⁶⁷ מגבשי התכניות היו מודעים לקשיים הצפויים בישומן, ולפיכך הדגישו כי החלטה בנוגע לצעדי המחאה האחרים תהיה קשורה במשמעת שיפגין הציבור ובתמיכה לא מוגבלת בפעולות השונות.⁶⁸

פעולות מחאה אחרות התקיימו גם בימים שלאחר יום הפקודה, אבל מידת עוצמתן והשפעתן הייתה זניחה. אחת מהן הייתה מהכיוון הנגדי דווקא, כלומר להרגעת המחאה או ליתר דיוק פרסום כרוז אזהרה מפני מחאה אלימה שעלולה להגיע לכדי רצח. עם מנסחי הכרוז נמנו הנרייטה סאלד, ש"י עגנון וברל כצנלסון.⁶⁹ בראשית יולי 1939 יזם הוועד הלאומי עוד השבתה של היישוב. השבתה זו נועדה להתחיל בצהרי היום ולהימשך עד חצות, ובכללה הפסקת התחבורה וסגירת מסעדות. שוב נכפה על המרחב שקט שובר שגרה כדי להביע מחאה.⁷⁰ בפועל הייתה זו פעולה מחאה עם היבטים קוליים מוגבלים.

לאחר הגל הראשון של המחאה השתררה מבוכה ביישוב ובקרב הנהגתו בנוגע להמשך פעילות ההתנגדות.⁷¹ אמנם נעשו עוד כמה פעולות מחאה הצהרתיות כמו היעדרותם של נציגי היישוב מן האירועים לציון יום הולדתו של מלך אנגליה, אך למעשה לא גובשה תכנית המשך. ההפסקה של פעולות המחאה עוררה ביקורת נוקבת, ומשרדי הוועד הלאומי הוצפו עשרות פניות של מוסדות, ארגונים, ועדי יישובים ואנשים פרטיים, ובהן הצעות כיצד להמשיך במחאה.⁷² נגד פניות אלו טענה הוועדה המשותפת כי לצד הפעולות המבוצעות הם נתקלים בקשיים בהרחבת מעגל השותפים והתומכים בפעילות המחאה. הוועדה התמקדה בעת ההיא בפרסום התנגדותה לפעולות אלימות נגד האוכלוסייה הערבית והשלטונות, שהחלו להיות נפוצות מיד לאחר יום הפקודה.⁷³ לא הייתה זו הפעם הראשונה והיחידה שהוצגה מחלוקת בעניין השימוש באלימות בכלל ובנשק בפרט בפעולות המחאה. בהתכנסות בפתח תקווה ביום הפקודה טען חיים זיידמן, מנהל סניף אפ"ק, במושבה: 'אין לנו כח הנשק להשתמש בו'. אברהם שפירא, מראשוני השומרים במושבה, לא נשאר חייב וענה בקול: 'יש לנו כח אולם אנו איננו רוצים להשתמש בו'. דבריו נתקבלו בתשואות ובקריאות הסכמה.⁷⁴ הפרסומים בעניין זה – 'היישוב העברי הנלחם נגד המדיניות של הספר

67 תזכיר בנושא מרי אזרחי וחוסר שיתוף פעולה, ללא תאריך (אנגלית), שם, A.297/35.

68 [מסמך ללא כותרת], תיאור פעולות המחאה האפשריות וההשלכות שלהן, שם.

69 'לא תרצח!', יולי 1939, ארכיון תנועת העבודה, 407-947-iv.

70 הוועד הלאומי, 'צו־השבתון', 17.7.1939, שם.

71 סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, עמ' 32-37.

72 ראו הצעות למחאה, אצ"מ, J1/1207.

73 ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, עמ' 238-257.

74 'הפגנות היישוב נגד מזימות החיסול', הארץ, 19.5.1939, עמ' 7.

הלבן לא בדרכי אלימות והתקפה אלא בדרכי התגוננות' – העידו על הניסיונות החוזרים ונשנים לשמור על מסגרת המחאה המשותפת ומאוחדת, ואולם לא בהצלחה מלאה.⁷⁵ משפרצה מלחמת העולם הוסטה תשומת הלב של הנהגת היישוב לשאלת ההשתתפות במאמצי הבריטים לניצחון במלחמה והמתכונת הרצויה לשיתוף כוחות היישוב.⁷⁶ הנהגת היישוב הכריזה על נאמנות למאבק במדיניות הבריטים, בעיקר בנושאים של הגירה והתיישבות, ולפיכך הגיבה לפרסום תקנות העברת הקרקעות (1940).⁷⁷

הקולות מהשטח

הציפיות לאחדות השורות התנפצו במהרה. סמוך לפרסום המדיניות ברדיו ולהבדיל מהתכנית שגובשה בוועדה המשותפת, ובכללה כאמור השבתת פעילות המסחר והתרבות והימנעות מכינוסים, החלו הפגנות במקומות שונים ברחבי הארץ. בתל אביב התכנסו רבבות מתושבי העיר, ובהם התומכים ברוויזיוניסטים, לפעילות מחאה ספונטנית.⁷⁸ תקלת תקשורת עיכבה את השידור ברדיו הממשלתי, ורבים חשבו בטעות שהגזרה בוטלה.⁷⁹ עיכוב זה לא מנע את תחילתן של פעולות המחאה.⁸⁰ תרועת חצוצרה בכיכר מוגרבי סימלה את האות לתחילת תהלוכה שנעה בכמה רחובות בתל אביב. תרועה דומה נשמעה גם בחצר הטכניון בחיפה, סמוך לשכונת הדר, בעת שהחלה שם בעצימות נמוכה פעילות מחאה. המחאה בתל אביב הלכה והתרחבה. ליד בית הכנסת הגדול ברחוב אלנבי עצרו המוחים לעצרת זוטא. בעודם מרימים את הידיים אל על נשמעה במקום הזעקה המשותפת 'אם אשכח ירושלים תשכח ימיני'. כך סמוך למוקד החיים הדתי העירוני ביטאו המשתתפים במחאה את מחויבותם למאבק במדיניות השלטון. באירוע מחאה זה נשמעו צעקות ביקורת על ההנהגה הצייונית: 'ויצמן הבוגד, רד!' 'חרות או מות', וצעקות ביקורת על השלטונות: 'תחי המדינה העברית משתי גדול הירדן'. הקולות שנשמעו חשפו את זהותם של המוחים. פעילות המחאה בתל אביב יצאה משליטה, ואל הרחוב נוספו צלילי המולה, צעקות בוז, שריקות, תגרות קולניות דגל כחול-לבן הונף על משרדי הממשלה, ואחרי כן נפרצו משרדים אלו והועלו באש. שמשות של חנויות נופצו, והתפתחה תגרת מקלות ואבנים בין אנשי המשמר האזרחי לסדרנים של הפועל ולצעירי בית"ר. עשרות פצועים

75 'הנהלת הועד הלאומי מודיעה', 6.6.1939, אצ"מ, J1/3486/2.

76 יואב גלבר, 'צבא סדיר מול מחתרת – הקמת הכוח הצבאי של היישוב במלחמת העולם השנייה', קתדרה, 13 (תשרי תש"ם), עמ' 143-169.

77 אילן, 'המאבק המדיני והלאומי על ארץ ישראל'.

78 'לקראת יום פקודה', ה**בקר**, 17.5.1939, עמ' 1.

79 בדיעבד התגלה כי כוחות מההגנה גרמו את התקלה, ראו: סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, עמ' 26; 'יום הפקודה בירושלים', ה**צפחה**, 18.5.1939, עמ' 4.

80 ההחלטה על פרסום תקנות הספר הלבן תחילה בערבית ואחר כך בעברית ובאנגלית לא הייתה מקרית והעידה על יעודה של התכנית ומטרותיה – להשביע את רצונה של האוכלוסייה הערבית.

נזקקו לטיפול בתחנות מגן דוד אדום בעיר.⁸¹ מארגי המחאה בתל אביב לא נשארו אדישים לתגובה הספונטנית ולקולות שנשמעו ופרסמו את דעתם על המוחים 'כל פורץ גדר ועושה מעשים על דעת עצמו מפורר ומכשיל את הכוח היישובי ואת מלחמת ה[ע] העברי'.⁸² בירושלים, לאחר פרסום המדיניות ברדיו, 'צצה פתאום [...] הפגנה בת כמה מאות צעירים [...] בדרכם שרו את "התקווה" וקראו כל מיני קריאות נגד הממשלה והספר הלבן'.⁸³ אחרי כן הותקפו משרדי מחלקת העלייה. פעולות המחאה המאולתרות נמשכו גם ביום למחרת, לאחר סיום יום הפקודה. בכיכר ציון התרכזו צעירים והחלו לצעוד לעבר משרדי הממשלה בואכה העיר העתיקה בעודם צועקים 'בו' לעבר כוחות המשטרה. אל לקסיקון הצעקות נגד הממשל נוספו הקריאות 'מוות למופתי'.⁸⁴ הסדרנים של ועד העיר ליהודי ירושלים לא הצליחו למנוע את החרפת העימותים. המוחים החלו לפגוע ברכוש, ונשמעו קולות של ניפוץ זכוכיות של חלונות ראווה והרס של תשתיות רחוב. פעולות המחאה האלימות בתל אביב ובירושלים, שלא כמתוכנן, גררו תגובה של כוחות המשטרה, הצבא ומכבי אש. כך נוספו אל הרעש שיצרו המוחים קולות רכבי כוחות הביטחון וההצלה ולפעמים גם יריות. בחיפה התקיימה המחאה המאולתרת בערב פרסום המדיניות בחצר הטכניון. נוסף על הנאומים ועל הקריאות נגד הממשלה והנהגת היישוב, התקיים במקום טקס שרפה פומבי לעותק של הספר הלבן. השרפה התבצעה לקול שירה נלהבת של 'התקווה'. ניסיונות להשמיע שיר נוסף – 'ברכת עם' ('תחזקנה') של חיים נחמן ביאליק לא עלו יפה, ושירת 'התקווה' מנעה בפועל את נוכחותם של קולות נוספים. אך לא כך היה במקומות אחרים. בנס ציונה סיימו את אספת המושבה לאחר פרסום המדיניות ברדיו בשירת 'התקווה' ו'תחזקנה'. בחדרה בסיום האספה פתחה קבוצה מאחד הקיבוצים באזור ב'תחזקנה' והמשיכה ב'האינטרנציונל', על אף מחאת ראשי מועצת פועלי חדרה, שניסו להפריע לשירה זו, ועל אף הבטחת ראשי הקיבוצים לא להפריע את הסדר. בתל אביב שרו כמה מהמפגינים את 'תחזקנה' לאחר 'התקווה', אך הקהל הפריע.⁸⁵ העימות על פס הקול השירי של המחאות שיקף את הבעבוע הפוליטי ביישוב. ה'תקווה' (תקוותו) שכתב נפתלי הרץ אימבר פורסם בשנת 1886 וזכה לימים להיות ההמנון הלא רשמי אך המקובל של התנועה הציונית. השיר 'ברכת עם' של ביאליק, שנודע יותר בשמו 'תחזקנה', היה בימי העלייה השלישית להמנונם של הפועלים ואנשי תנועת העבודה והושר בטקסים ועצרות לצד 'התקווה' או במקומה (היו אף מי שקראו להחליף את 'התקווה' בשיר זה). בשנות השלושים נחלק היישוב בין התומכים ב'התקווה' ובין המצדדים ב'תחזקנה'. האגף הפועלי ראה בשירו של אימבר שריד ליהדות הגלותית, ואילו הרוויזיוניסטים ביקשו לבסס

81 'הפגנות אמש בתל אביב כ־50 פצועים ומוכים', הארץ, 19.5.1939, עמ' 8.

82 'עיריית תל אביב מודיעה', הצפה, 18.5.1939, עמ' 1.

83 'הפגנות סוערות בכל ערי ישראל בקשר עם פרסום "הספר הלבן"', המשקיף, 18.5.1939, עמ' 1.

84 'מהומות בירושלים', דבר, 19.5.1939, עמ' 1.

85 'הפגנות הישוב נגד מזימות החיסול', עמ' 7; 'יום הפקודה בתל אביב', שם, עמ' 8.

את הזיקה בין 'התקווה' לעם היושב בציון.⁸⁶ בימי המחאה הייתה 'התקווה' לקול הבולט, ובמידה מסוימת המאחד.

על פי התכנית של הוועדה המשותפת, נקבע כי היום שלמחרת פרסום המדיניות יהיה 'יום שבתון, מחאה, הפגנה ומפקד'. אירועי יום הפקודה התרחשו כמתוכנן בכמה יישובים ונשאו במידה רבה צביון דומה. בעצרות המחאה שהתכנסו עם סיומן של התהלכות נשמעו דבריהם של המנהיגים המקומיים ורבני היישוב. בתום העצרות נשבעו המשתתפים אמונים לגילוי הדעת של הנהגת היישוב כאשר קריאת הקהל בקול 'למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט' הדהדה בכל אתרי ההתכנסות.⁸⁷

כאמור, את מקומות הכינוס לעצרות בחרו הוועדות המארגנות המקומיות. בתל אביב התקיימה העצרת באצטדיון המכבייה, בצפונה של העיר. אל האצטדיון הגיעו רבבות בתהלכות מכמה מוקדים בעיר. התנועה אל מקום העצרת דרך כמה רחובות הנכחה את המחאה בכל רחבי העיר. קצב הצעידה השונה של הקבוצות המאורגנות ושל היחידים, העניק זמן מחאה רב, וגם כאשר כבר החלה העצרת נמשכו התהלכות ברחבי העיר.⁸⁸ מחיאות הכפיים של ההמונים, שירת 'התקווה' שעברה מפה לפה, קריאות שיצאו מבין שורות הצועדים 'תחי המדינה העברית' והקהל המשיב - 'תחי', 'פסיעותיהם הצבאיות והקצובות' של אנשי הגדוד העברי שהיו בין הצועדים וגם קולות האווירונים העבריים שעברו על פני התהלכה, הוסיפו ממד קולי אחר וברור לעיר המושקטת בצו וולונטרי.⁸⁹

בחיפה התקיימה העצרת סמוך לבית הקרנות בהדר. בירושלים התקיימו בכוקר יום הפקודה אספות בכמה אולמות סגורים כמו קולנוע אוריון, קולנוע עדן ומועדון מגורה. סמוך לכל אולם התאסף קהל רב, ובכמה מהאספות הושמעו הנאומים שנישאו גם ברמקולים שהוצבו מחוץ לאולמות. כך יצאו דברי הנאומים אל המרחב הציבורי - הרחוב. ההתכנסות המרכזית התקיימה בקרבת בית הכנסת ישורון, הסמוך לשכונת רחביה ומרכז העיר. במקום סודרה במה מיוחדת, ועליה הונחו ספרי תורה. ראשון הנאומים היה הרב הראשי האשכנזי יצחק הרצוג, והוא סיים את נאומו בציטוט פסוקים מהתנ"ך. הקהל חזר אחריו על הפסוקים כמעין טקס שבועה. בסיום הנאום קרע הרב עותק של קובץ המדיניות בעודו מעיף את הקרעים אל על. הקהל לא נשאר אדיש לפעולה 'וערך תשואות סוערות לרבה הראשי של ארץ ישראל'.⁹⁰ אחרי הרב נאם מנחם אוסישקין, יושב ראש קרן קיימת לישראל. נאומו נקטע במחיאות כפים סוערות, אך גם בקריאות בוז לשלטונות. אחריו דיברו יושב ראש

86 עמית גיש, 'האומה והתקווה: כיצד זכרנו ומדוע שכחנו את נפתלי הרץ אימבר', **מכאן**, 1 (2005), עמ' 86-105.

87 'הפגנות היישוב נגד מזימות החיסול', עמ' 7.

88 נקודות כינוס לתושבי העיר תל אביב לשם השתתפות בתהלכות ההפגנה היו למשל בגימנסיה הרצליה, גן מאיר, שפת הים - רחבת הרברט סמואל, בכיכר אורחי ליד תיאטרון הבימה, בשכונת נורדוי ובמקומות אחרים. ראו: עיריית תל אביב, מודעה עירונית 14, הספרייה הלאומית, v212809.

89 'יום הפקודה בתל אביב', עמ' 2, 8.

90 'יום הפקודה בירושלים', **הארץ**, 19.5.1939, עמ' 3.

הוועד הלאומי יצחק בן-צבי והרב יהודה לייב פישמן-מימון. בסיום הנאומים ולאחר שירת 'התקווה' יצאו הנוכחים לתהלכה ברחובות אחדים בעיר ולעבר חצר הגימנסיה העברית שברחביה, ששם התקיימה העצרת המרכזית.

בזמן התהלכה נשאו הצועדים שלטים וספרי תורה, הם עצרו כמה פעמים, ואז השמיעו בקול פסוקים מהתורה ותקעו בשופר. לעתים לווה הקריאה של הפסוקים בהכרזות הקהל 'לשנה הבאה בירושלים הבנויה'. בחצר הגימנסיה נערכה העצרת המסכמת של התהלכה. מיד לאחר שהתארגנו הצועדים בחצר נשמעה תרועת חצוצרה, ובן-צבי קרא את גילוי הדעת של הוועדה המשותפת. נוסף על האירועים שבמרכז העיר התקיימו בירושלים אירועי משנה בשכונות וגם תהלוכות, ונרשמו בהם התנגשויות בעצימות נמוכה עם המשטרה.⁹¹

פעילות יום הפקודה התקיימה לא רק בערים הגדולות. לצד המתכונת הזוהי של פעילויות המחאה אפשרה הוועדה המשותפת להנהגות המקומיות לתכנן פעולות מחאה נוספות לפי צביונם של היישובים. במושבה רחובות השתתפו אלפים מתושבי העיר ויישובי הסביבה בתהלכה ובעצרת. בין הצועדים במושבה היו חברי ארגוני הספורט מכבי והפועל לצד חניכי תנועות נוער, שזוהו לפני בגדיהם וסמליהם, ונציגי היישובים הסמוכים. חברי הנואמים בעצרת כללו קריאה לאיחוד של כל חלקי היישוב ותמיכה באיסוף האמצעים למאבק (כופר היישוב). הקהל הגיב לנואמים במחאות כפיים וקריאות עידוד.⁹² בראשון לציון התקיימה פעילות מחאה סמוך לבתי הכנסת, ובמושבה היה הכול סגור ומסוגר.⁹³ בפתח תקווה בישרה צפירה ארוכה את פתיחת האספה שהתקיימה בחצר העירייה.⁹⁴ בסיום העצרת נתניה קרע עובד בן-עמי, ראש העירייה, את מסמך המדיניות לקול תשואות הקהל וקריאות 'בוז'.⁹⁵ ברעננה, בזמן התהלכה אל מקום העצרת, נשאו המפגינים ארון קבורה ועליו הכתובת 'עשרים שנות אמונה – מטיטוס ועד מקדונלד'. עם תום הנאומים וההשבעה, ובד בבד עם שירת 'התקווה', הועלה הארון באש ונתקשה לקבוע שהקהל היה אדיש למחזה ולא הגיב כלל.⁹⁶ בצפת, העיר המעורבת שהיה בה רוב ערבי, התקיימה פעילות המחאה בתוך בית הכנסת של האר"י. לאחר קריאת תהלים ונאומים הוקרא גילוי הדעת, וכל הנוכחים נשבעו בקולם בעודם מרימים את ידם הימנית.⁹⁷ להבדיל מצפת, שבני הקהילה הסתגרו בה במחאתם מחשש אולי לתגובת האוכלוסייה הערבית, בטבריה – שהייתה עיר מעורבת אך עם רוב יהודי – התקיימה פעילות המחאה בבתי

91 שם; סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, עמ' 29.

92 'רחובות', דבר, 19.5.1939, עמ' 4.

93 ראו למשל את ההתכנסות סמוך לבית הכנסת הגדול במושבה ראשון לציון, 'ישראל הנגלית לעין', תמונה 19.5.1939, YBZ.0401.608, YBZ.0401.608, <https://israelalbum.org.il/mysearch/?search=YBZ.0401.608>, (אוחזר ב-19.4.2023).

94 'הפגנות הישוב נגד מזימות החיסול', עמ' 7.

95 'יום הפקודה במושבות הארץ – יום "התקווה" והנכונות לקרב', הפקר, 19.5.1939, עמ' 6.

96 שם.

97 שם.

הכנסת וגם בקריית שמואל, השכונה הבולטת בחלק היהודי של העיר. העצרת המרכזית ביום הפקודה התקיימה סמוך לבית העם בשכונה, ואחריה יצאו המוחים לתהלוכה ברחובות השכונה. בעת טקס שרפת עותק של מסמך המדיניות קראו הממונים 'יחי הבית הלאומי', 'הלאה הספר הלבן' ואחרי כן הושרה בעוז ובכוח 'התקווה'.⁹⁸ חמש שנים לאחר שנפגעה העיר קשות בשיטפון ולאחר שזכתה הקהילה היהודית בה לתמיכה הססנית של הוועד הלאומי לשיקומה הביעו בני העיר הזדהות עם המדיניות שקבע גם הוועד הלאומי. הזדהותם נשמעה גם בקריאותיהם.⁹⁹

למרות המאמץ לייצר מחאה אחידה ומשותפת לכלל הציבור, נשמעו ביום הפקודה גם קולות אחרים. קולות אלו ערערו במידה רבה על האחדות שניסתה הנהגת היישוב להציג. הקולות כללו תוספות של מטען אידאולוגי כמו שירה פוליטית – 'תחזקנה', 'האינטרנציונל', והיא אפיינה את כל המחנות הפוליטיים. בחיפה סירבו הבית"רים להשתתף באירוע יום הפקודה למרות המאמצים הגדולים לתאם את השתתפותם. הם נכחו באירועים השונים, אבל חילקו בהם כרוזים בגנות הנהגת היישוב ווייצמן.¹⁰⁰

פעולות המחאה לא הסתיימו ביום הפקודה, והתמשכותן העידה כי הנהגת היישוב שלטה בכולן שליטה לא מלאה. הפעולות האחרות היו תהלוכות ועצרות מאולתרות. מאחר שאלו היו חלק מהשגרה העירונית של פעילות המסחר ותנועת כלי הרכב, רק מי שהיה קרוב לאזור המחאה נחשף לקולותיה. ירושלים הייתה מוקד לפעילויות המחאה המתמשכת. בשעות הבוקר של 22 במאי התקיימה בעיר הפגנת נשים, ובכללה תהלוכה במרכז העיר מלווה בשירים. שוטרים חסמו את התהלוכה סמוך למשרדי השלטון, ובשל דרישת המפגינות ניתן אישור לנציגותיהן להיפגש עם מזכיר ממשלת המנדט ולמסור לו תזכיר בשם ארגוני הנשים היהודיות בארץ. לאחר שחזרה תהלוכת הנשים אל העיר ושלא כמדיניות הנהגת פעילות המחאה המשיכו מקצת משתתפי התהלוכה לצעוד אל בניין המושל ברחוב יפו וברחובות הסמוכים. בצעדות אלו שלהבו את הציבור נואמים מזדמנים.¹⁰¹

98 'הכפר המאוחד בהתנגדותו וברצון הבניין והמעשה', דבר, 19.5.1939, עמ' 4.

99 מידע על הפעילות למען הקהילה היהודית בטבריה בימים שלאחר השיטפון ובכלל ראו: אביבה חלמיש, 'השיטפון הגדול בטבריה, מאי 1934: עיר פריפריאלית בארץ ישראל המנדטורית מתמודדת עם אסון טבע', קתדרה, 168 (תמוז תשע"ח), עמ' 39-70.

100 'הפגנה בחיפה', הארץ, 22.5.1939, עמ' 6; 'ביום הפקודה', דבר, 21.5.1939, עמ' 8.

101 'ירושלים הבירה סוערת וממשיכה בהפגנות', המשקיף, 23.5.1939, עמ' 1.

הנכחת התנ"ך כגושפנקה להתנגדות – בכרזות וגם בהשמעה של פסוקים בפומבי¹⁰²

קריאות המחאה שנשמעו בתהלוכות, בעצרות ובאירועים הספונטניים היו בעברית, ולא נמצאו עדויות על קריאות באנגלית. בדו־שיח שהתנהל בכמה מהאירועים עם כוחות המשטרה והצבא נשמעו גם דברי מחאה באנגלית. קולות אלו בוודאי לא נשמעו בקול רם או שיצרו מופע קולי רב־עוצמה.¹⁰³ זאת ועוד, לא נמצאו עדויות, בוודאי לא בערים המעורבות, על התנגשויות – פיזיות או קוליות – עם האוכלוסייה הערבית. הכוונת המחאה של היישוב, בעיקר לצורך ליכוד השורות והצגת עמדה אחידה נגד השלטון הבריטי, הביאה להתעלמות מהאוכלוסייה הערבית. את ההתעלמות אפשר להסביר גם על רקע היחסים שהתפתחו בין הקהילות בעקבות המרד הערבי, והיא תואמת את הגישה כי שתי הקהילות ניהלו גם מערכות חיים נפרדות בתחומים שונים – פוליטיקה, תרבות וכלכלה – ללא עניינים משותפים.¹⁰⁴

השמירה על הסדר במגוון פעולות המחאה הוטלה כאמור בכל יישוב על הכוחות המקומיים. לא תמיד יכלו כוחות אלו להתמודד עם הפרות הסדר שהתפתחו. באירועים שיצאו מכלל שליטה נרשמה גם מעורבות של המשטרה וכוחות אחרים, ועם הגעתם

102 הפגנה ברחוב בני־יהודה בתל אביב נגד מדיניות הספר הלבן, מאי 1939. צלם: זלוטן קלוגר, אוסף התצלומים הלאומי, D4-054.

103 'ירושלים הבירה סוערת וממשיכה בהפגנות', עמ' 1.

104 על התזה הדואלית ראו: דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ־ישראל בתקופת המנדט בקהילה פוליטית, עם עובד, תל אביב 1977.

ליזירות השונות נוספו אל המרחבים רעשי אלימות וקולות של כוחות ההצלה. בעקבות האירועים המתמשכים בירושלים זימן מפקד הצבא את הנהגת היישוב והודיע לה כי הצבא יפעל בכוח כדי לשמור על החוק והסדר. אך מעורבות זו לא נדרשה כי המחאה המאורגנת והמאולתרת הופסקה. לא מצאנו עדויות לכך שהשלטונות בירושלים ובלונדון הביעו חשש מהמשך ההתנגדות היישוב למדיניות הבריטים בעקבות ימי המחאה. הראיה הברורה לכך היא העובדה כי הפרלמנט אישר את המדיניות כמה ימים לאחר ימי המחאה. יתרה מכך, השלטונות בירושלים הגיבו רק למעשה האלימות, ולא יצרו הזדמנות לשיח על המדיניות.

סיכום

ההכנות לקראת המחאה היו לשעתה היפה של הנהלת הוועד הלאומי; זו ניצלה את ההתארגנות כדי לחזק מעט את כוחה ולהיות (ולו לרגע) גורם מכריע בקביעת מדיניות היישוב. ההנהלה ריכזה את הפעילות בעיקר עם ועדי היישובים והתוותה עם הסוכנות את פעולות המחאה ואת תכניה. פעולות נשלטות אלו נועדו לחזק את מרות היישוב, שעליה שקדו באמצעים ובמעשים שונים, ובהם כפייה כל שנות המנדט. התגובה המידית של היישוב למדיניות שעליה הכריזו הבריטים הייתה חריגה בהיקפה ובתוכנה. מרכיבי המחאה, ובהם השבתת הפעילות המסחרית והתרבותית לצד העצרות וההצהרות, שיקפו את הזעזוע העמוק של היישוב ממדיניות הבריטים המתגבשת. מדיניות זו עוררה את היישוב להפיק קולות מחאה שטרם נשמעו בו עד אז, בוודאי לא בהיקפים כאלו.¹⁰⁵ עם זאת, אפשר לקבוע לנוכח תוכנה של המחאה והפעולות שנכללו בה וקולותיה שהיישוב לא ביקש לשנות את המדיניות של הבריטים אלא רק להבהיר את עמדת היישוב, לגבש את השורות ולחזק את המרות.

השקט שנכפה על המרחב הציבורי באזורי הפעילות של הקהילה היהודית, בערים וביישובים הכפריים, העיד על הזדהות של הציבור עם המדיניות של הנהגת היישוב. אמנם גורמים שונים מתחו ביקורת על איכות המחאה, 'שאננה מדי היתה ההפגנה, והתהלוכה דמתה יותר לפאראדה חגיגית מאשר להפגנות ספונטניות סוערות, קדושות בזעמן, סוחפות בסערן', אבל המבקרים היו מעטים.¹⁰⁶

הרחובות השקטים בערב פרסום המדיניות הצביעו על התגייסות היישוב וסייעו בריכוז המאמץ ליום הפקודה. ההפגנות הספונטניות וקולות המחאה שנשמעו שלא לפי התכניות העידו כי לא היה אפשר לשלוט שליטה מלאה על כל מרכיבי היישוב, בוודאי שבחברה

Jeremy E. Taylor, 'Auditory Responses to Occupation and Colonialism - Introduction 105 to Part III', in: Russell P. Skelchy and Jeremy E. Taylor (eds.), *Sonic Histories of Occupation- Experiencing Sound and Empire in a Global Context*, Bloomsbury Academic, New York 2022, p. 172

106 סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, עמ' 30; ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, עמ' 232.

וולונטרית עסקינן. למרות המאמצים הרבים ומפגשי התיאום שנעשו עם הרוויזיוניסטים ועם גורמים אחרים, נשמעו קולות המתנגדים למדיניות היישוב. הקולות הרמים נשמעו בביורר במרחבים העירוניים, ולא הובילו למלחמת אחים. המתח בין המחנות ליווה את היישוב בשנות השלושים, נשמר, ולא התרחב או שינה כיוון בימי המחאה המאורגנת. המתח הקיים בא לידי ביטוי גם בנוף השמע.

פעולות המחאה תוכננו לפרטים באמצעות הוועדה המשותפת והוועדות המקומית. עניין רב יוחד למופע החזותי – שלטים ודגלים. בכל הנוגע למופע הקולי, תשומת הלב ניתנה בעיקר להדממת המרחב מחד גיסא, ולעצרות המחאה בסיום יום הפקודה מאידך גיסא. בעצרות אלו הושמע בפומבי גילוי הדעת וצעקות השבועה של הנאספים היו לקול בולט של המחאה. המארגנים השכילו להבין כי יתקשו לשלוט על התגובות הקוליות הספונטניות, ולכן התמקדו באירועים המרכזיים. להבדיל מהתיאור של עורך דבר לילדים שהוצג בראשית המאמר, התהלכות נשמעו במרחבים העירוניים. הצועדים הגיבו לצעקות מקהל הצופים, וענו לקריאות שנשמעו בגנות הנהגת היישוב. השקט שנכפה על המרחב בהיעדר פעילות תחבורה ומסחר יצר תנאים טובים להנכחת המחאה במרחב הציבורי. הקולות שתוכננו להיות מושמעים בהצהרות שהצהירו נבחרו ציבור ובשבועות בעברית, כל אלה נועדו להצביע על עוצמת גיבושה של הקהילה ולהבטיח את אחדותה. מול השלטונות חשובות היו התהלכות והתכנסויות של ההמון, ולא רק השפה ותכניה. שירת 'התקווה', ההמנון הלא רשמי של היישוב באותה תקופה, רווחה מאוד באירועים הספונטניים וגם באלו המאורגנים. אנו סבורים כי השימוש בתקווה היה כפול: הן כשיר מחאה שהדגיש את עתידו של מאבק היישוב, והן כשיר מאחד לזרמים השונים שהשתתפו בהפגנות. שירים אחרים שנשמעו בעצרות שיקפו את הגוון הפוליטי של המוחים, אך הם לא היו הפסקול השולט. לצד 'התקווה' בלטו בנוכחותם בנוף השמע פסוקים מהתנ"ך שגויסו להצגת הטיעונים ולהצדקת המחאה. הם נשמעו בגילויי הדעת ושימשו גם בכרזות הכתובות. המיעוט היחסי של קולות מעימותים עם כוחות הביטחון מעיד על שליטה גבוהה יחסית בהמון. בשביל הנהגת היישוב היו קולות ששיקפו אחדות – 'התקווה' וציטוטים מהתנ"ך – עדות להצלחת מעשה ההתארגנות וגושפנקה להמשך הפעילות נגד המדיניות שגובשה.

במאמר זה התמקדנו בחקר התגובה הראשונית של היישוב למדיניות הבריטים ובחקר נוף השמע של המחאה. ביקשנו להרחיב את המחקר גם למרחב הקולי כמי שאוצר בתוכו מידע נוסף על אירועי הזמן ומעניק הסבר למשמעותם. עד כה עסקה ההיסטוריוגרפיה של היישוב בעיקר במופע החזותי של האירועים, והמחקרים על מחאות ביישוב ובישראל התעלמו כמעט כליל מנופי השמע שלהן.¹⁰⁷ מיקוד המחקר בנוף השמע אפשר לנו לזהות

107 ראו לדוגמה: גיורא גודמן, "מלאכה לא נעימה": פעולות הצבא הבריטי בנובמבר 1945 לפיזור הפגנות רחוב ולדיכוי התנגדות אזרחית, קתדרה, 168 (תמוז תשע"ח), עמ' 71-100; דבורה ברנשטיין, 'הפנתרים השחורים': קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית, מגמות, 25, 1 (1979), עמ' 80-65; שלמה גוזמן כרמלי, "שתודעו ערץ הקודש ב"ה": הפגנות ברחוב החרדי כביצוע תרבותי, תרבות דמוקרטית, 15 (2013), עמ' 31-59.

את ייחודיותה של המחאה, מאפייניה ותוכנה. זיהינו כי בחקר נופי השמע של מחאה יש להתייחס לשקט, לקולות הספונטניים ולקולות הנשלטים. השקט בבחינת היעדר הקול המדגיש את השינוי בנוף השמע והמעבר מיום רגיל לעת מיוחדת. קולות המחאה הספונטניים המבטאים את התגובה האותנטית והרגשית של המשתתפים מאפשרים לחשוף את המורכבות החברתית והפוליטית. הקולות הנשלטים והמתוכננים מצביעים על מידת הסמכות של הגופים הרשמיים ועל המרות שהיה ביכולתם להטיל לשם הדגשת אחדות השורות.

נוף השמע מספק ממד נוסף להבנת אירועים ואמצעי לבירור היחסים החברתיים והפוליטיים בין הגורמים היוצרים אותו.¹⁰⁸ נוף זה הוא עיבוד של בני הזמן את המציאות החברתית-פוליטית-דתית. העיבוד יוצר רעשים, צלילים וקולות, ואלה מבטאים הסכמות או התנגדות למציאות המתרחשת ולאורחות החיים, וגם להתנהלות השלטון, להחלטותיו ולצווים דתיים. המציאות אינה רק הסיפור הכתוב בהחלטות, בתעודות או בתצלומים, אלא יש לה רובד חושי, וזה מעניק לה בסיס ועומק.

תגובת היישוב לפרסום המדיניות הבריטית הייתה בהפגנות וביום ההשבתה, שבהם הופקו קולות, צלילים ורעשים. חשיפתם כאן העניקה להם חיים, וכעת יש להם קול. מחקר המשך יגלה בוודאי שלהפגנות היה ריח, וכן מאפיינים פיזיים: התקהלות, צפיפות, מגע של גוף בגוף.